

SOSYAL OLANIN TASFİYESİ YA DA KADINLARIN MAĞDUR ÖZNELEŞTİRİLME HALLERİ EVDE BAKIM UYGULAMASI ÖRNEĞİ

Özge Sanem Özateş Gelmez
Hacettepe Üniversitesi

Özet: Sosyal politikanın temel alanlarından birini oluşturan sosyal hizmetlerin, yurttaş olmaları dolayısıyla kişilere tanınan haklar kapsamında tanımlanması, insan haklarının herkes için korunmasını mümkün kılacaktır. Ancak bu idealin karşısında, son yılların neoliberal-muhafazakar politika konjonktüründe sosyal yardımlara indirgenen ve giderek tırpanlanan sosyal hizmetler bulunmaktadır. Hak temelli sosyal yardımların yerini, sorumluluk-hayırseverlik koşutluğunda oluşturulan nakdi yardımların alması ise sosyal hizmetlerin, hem hizmet hem de sosyal olma niteliklerini ortadan kaldırarak, birer lütfâ dönüşmesine neden olmaktadır.

Eşitsiz güç ilişkileriyle harmanlanan bu koşullarda belirli nüfus gruplarının payına, sosyal adaletsizlik düşmektedir. Süreç kadınlar açısından değerlendirildiğinde, kadınların kendi öznelliklerinin değil, eril tahakkümce biçilen rollerinin yerine getirilmesinin talep edildiği görülmektedir. Bu nedenle kadınların insansal olanaklarını geliştirebilmeleri için gereken koşulları yaratmak, mevcut sosyal politika ve hizmetlerin ifşasını ve kadınları kendinde bir varolan olarak konumlayacak yeni sosyal politikaların inşasını gerektirmektedir. Bu savdan hareketle çalışmada Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından yürütülen evde bakım uygulaması, uygulama kapsamında bakım veren kadınlar açısından irdelenmektedir. Yapılan alan araştırmasına dayanarak öncelikle, uygulamanın bakım veren kadınlar tarafından bir sosyal hizmet olarak tanımlanıp tanımlanmadığı tartışılmaktadır. Ardından uygulamanın bakım veren kadınların koşulları üzerinde yarattığı etkiler paylaşılmaktadır. Bu koşullardan yola çıkılarak evde bakım uygulamasının, kadınların insansal olanaklarının geliştirilmesine değil, eşitsiz konumlanışlarını pekiştirerek söz konusu olanakların ortadan kaldırılmasına hizmet ettiği ileri sürülmektedir.

Anahtar sözcükler: Evde bakım uygulaması, yurttaşlık hakları, sosyal hizmetler, temel hakları, bakım, kadın emeği.

Abstract: It is possible to protect human rights, only if social services are defined at the extent of civil rights. Despite these ideal social services have been

reduced to social aids in the scope of last year's neoliberal-conservative policy climate. Public benefits based on rights have been replaced by financial aids based responsibility and benevolence. This means that social services loose their "social" and "service" contents, and transform into favors. In these circumstances women have to play the roles determined by male dominance, not by their own subjectivities. Therefore creating the condition in which women can develop their human potentials needs to manifest current social policies and services, and to construct new social policies, which will accept women as existences on their own. In this paper, home care practice will be scrutinized from the perspectives of women. Firstly, on the basis of field research, it will be discussed whether the caregiver women define the policy as a social aid or not. Secondly, it will be argued how the policy effects the conditions of caregiver women. Finally, it will be showed that home care practice doesn't help women for developing their human potentials, contrary, intensifies their unequal positions and annihilates the human potentials.

Key words: Home care practice, civil rights, social services, basic rights, care, female labor.

GİRİŞ

384 | Evde bakım uygulaması, ekonomik yoksunluk içindeki ağır engelli bireylerin bakımlarını, bir aylık net asgari ücret tutarındaki ödeme karşılığında kendi evlerinde, uzun zaman dilimleri arasında bütünüyle aile üyelerine devreden bir bakım düzenlemesidir. Uygulama iki temel açıdan, bakım gereksinimi olan bireyleri ve onlara bakım verenleri eşit yurttaşlar olarak gören sosyal bir hizmet olarak kabul edilemez. İlk olarak uygulamadan yararlanmak için ağır engelli olma halinin yanında yoksulluk koşulunun aranması, gelir tespitiyle ekonomik yoksunluk içinde olmadığı belirlenen engelli bireylerin bakım hizmeti ihtiyacının yok sayılması anlamına gelmektedir. İkinci olarak ise yasal çerçeveye sınırları çizilen uzun zaman aralıklarında bakım veren kişinin kendisini yenileyebileceği ya da gereksinimleri doğrultusunda kullanabileceği izinlerin tanımlanmaması, ev içinde gerçekleştirilen bakım çalışmasının koşullarını oldukça ağırlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra bakım verenler, söz konusu bu bakım düzenlemesi sonucu buldukları 'ağır çalışma koşullarında' sosyal güvenlik dışında bırakılmakta, kaza, emeklilik ve sağlık gibi sosyal haklardan yararlandırılmamaktadır.

Avrupa ülkelerinde bakım verenlere bazı sosyal hakların sağlanmasına ve izin sürelerinin tanımlanmasına rağmen, bakımı aile içine devreden bu türden uygulamaların özellikle kadınlar açısından önemli sosyal riskleri beraberinde getirdiği tartışılmaktadır (Frericks vd., 2014). Bu nedenle çalışmada Türkiye'de bakım alanında sosyal hizmetlerin yerine 'en muhtaç olanlara' yapılan nakdi yardımların ikame edildiğini gösteren evde bakım uygulaması, bakım verenler olarak hedeflediği kadınların zaman kullanımı ve anlatımlarıyla ele alınmaktadır.

Böylece toplumsal cinsiyet eşitliğini hedeflemeyen aksine süregelen toplumsal cinsiyet rollerini kabul eden ve sürdüren uygulamanın kadınlar tarafından nasıl tanımlandığı ve üzerlerindeki etkisi ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

I. SOSYAL HİZMETLERİN HAK TEMELLİ OLMA ZORUNLULUĞU

Emek ve sermaye arasındaki çatışma sonucu varılan toplumsal sözleşme zemininde üretilen sosyal politikalar, henüz ortaya çıkmamış sosyal sorunların önlenmesi, var olanların ise çözümü için sunulan çeşitli hizmetlerle kişilerin refahının sağlanmasını amaçlamaktadır (Thompson, 2006: 66). Sosyal hizmetler, bu amaç doğrultusunda geliştirilmesi idealize edilen sosyal politika alanlarından birini oluşturur ve aynı zamanda ‘devletin kişilere tanıdığı’ yurttaşlık haklarından olan sosyal ve ekonomik hakların kapsamına dahildir.

Kuçuradi (2007: 7), tüm yurttaşların yurttaşlık haklarını paylaştığı durumda insan olanaklarının geliştirilmesi için gereken önkoşulların sağlanabileceğini vurgular. Dolayısıyla beslenme, sağlık, eğitim, çalışma gibi temel kişi hakları, her kişinin yurttaşlık haklarından eşit olarak yararlanması durumunda korunabilir. Kuçuradi, (s. 13-14)’ye göre yurttaşlık hakları ile bu haklar dolayısıyla korunabilen insan hakları arasındaki ilgide sosyal adalet sorunu yer almaktadır. Zira sosyal adaletin sağlanması, dolaylı olarak korunabilen insan haklarının bir ülkede tüm yurttaşlar için eşitçe korunma olanaklarının sağlanmasına bağlıdır.

Öyleyse sosyal hizmetlerin de içinde yer aldığı yurttaşlık haklarının sınırları çizilirken bu hakların, insan haklarının bir bölümüyle ilgisinin kurulması gerekmektedir. Bir başka deyişle söz konusu sınırlar, temel haklar göz önünde bulundurulur ve o ülkedeki tüm yurttaşların eşitliği ilkesine göre çizilmelidir (s. 47). Kuçuradi (s. 15) bu ilginin kurulmaması olarak tanımladığı; temel haklara zarar veren bazı yasaların kaldırılmaması, bu hakların yaşanmasını engelleyen bazı yasaların çıkartılması ya da bunları dolaylı olarak koruyacak yasaların çıkartılmaması halinde ise sosyal adaletsizliğin yaşanmasının kaçınılmaz olduğunu belirtir.

Sosyal adaletin tesisi için sosyal hizmetlerin hak temelli sunulması yani istisnasız tüm yurttaşların bu hizmetlerden yararlanabilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla eğer sosyal hizmetler, tüm yurttaşların hakkı olarak ve her bir kişi için sağlanabiliyorsa, o halde insanların insansal olanaklarını geliştirebilmeleri de sağlanmış olacaktır. İşte yalnızca bu koşullarda sosyal adaletin gerçekleştirilmesinden söz edilebilecektir. Bu nedenle sosyal hizmetlerin hak temelli sunumu, yalnızca temel hakların korunması için değil, aynı zamanda sosyal adalet iddiasının sürdürülebilmesi için de bir zorunluluktur.

1. Temel Bir Hak Olarak Bakımın Sosyal Hizmetlerle İlişkisi

Marx (1867: 50-52), ihtiyaçlarını kendi emeğinin ürünüyle doğrudan karşılayan kişinin, meta yaratmasa da kullanım değeri yarattığını belirtir. Bütün toplum biçimlerinden bağımsız olarak insanlığın varoluşu için zorunlu olan emek, kulla-

nım değerinin yaratıcısı olarak yararlı emektir. Dolayısıyla bakım işleri, değişim değeri değilse de kullanım değeri yaratması ve bu işleri gerçekleştirmekle kişinin, kendisinden başka insanların ihtiyaçlarını karşılaması bakımından yararlı bir emeğin ürünüdür.

Bakım emeği öncelikle, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilir olmamaları nedeniyle başkalarına kaçınılmaz olarak bağlı olan çocuk, hasta, yaşlı ve engellilerin fiziksel ve duygusal gereksinimlerinin karşılanması için harcanan emektir. Ancak bu emek sıklıkla, kendi bakımını üstlenebilecek durumda olan ve dolayısıyla özel bir bakıma gereksinim duymadığı halde ihtiyaçları karşılanan yetişkin aile üyeleri için de verilmektedir (Waerness, 1984'den aktaran Gardiner, 2000: 96). Bu nedenle söz konusu bu emeğin yararı, bakım verilen kişilerin ötesine geçerek piyasa ve devletin çıkarlarının olduğu bir dizi ekonomik ve sosyal ilişkiyi taşımaktadır (s. 97). Çünkü işgücünün yeniden çalışabilir hale gelmesi için gereken bir takım fiziksel ve duygusal ihtiyaçlar ile bakıma ihtiyaç duyan aile üyelerinin gereksinimlerini ücretsiz olarak karşılamak, devlet açısından da büyük bir yükü ortadan kaldırmaktadır.

Kadının işgücü üzerinde eril bir denetim olanağı sağlayan cinsiyetçi işbölümüyle (Hartmann, 1979) ev içinde ücretsiz olarak kadınlar tarafından gerçekleştirilen bakım işlerinin -sağladığı toplumsal yararın ötesinde- bir önemi daha bulunmaktadır. Bu önem bakımın, bilhassa gereksinim içindeki kişilerin insansal olanaklarının geliştirilebilmesi için önkoşul niteliğinde olmasından kaynaklanır. Bu nedenle bakımın, temel bir hak olarak tanımlanması gerekmektedir.

Bakımın dolaylı korunan temel bir hak olarak tanımlanması, devletin bu alandaki sorumluluğunu daha açık kılmaktadır. Zira bakım, ancak bu alanda devlet tarafından sağlanabilecek sosyal hizmetlerden, tüm yurttaşların yararlanabilmesinin sağlanması yoluyla korunabilecek bir haktır. Bu nedenle bakımı bütünüyle aile içine devreden düzenleme ve uygulamalarla, devletin bu sorumluluğu yerine getirerek sosyal adaleti sağlama çabasına hizmet ettiğini söylemek olanaksızdır.

2. Bakım Alanında Sosyal Hakların Tasfiyesinin

Kadın Emeği Bağlamında Değerlendirilmesi

Tepe (2009: 97), sosyal haklar söyleminin gündem dışı kalmasının nedenini, [neo]liberal ekonomik politikaların yurttaşlık haklarını geriletmesiyle açıklar. Zira söz konusu bu haklar, devletten yardım ve destek talebini somutlaştırmaktadır. Ancak bu talebin karşılanması devletler açısından önemli bir maliyeti de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle bu hakların mümkün olduğunca daraltılması neoliberal sistem açısından oldukça anlaşılır bir eğilimdir.

2000'li yılların neoliberal ekonomik politikaları, refah sistemi üzerinde hak talep edenlere yapılan koşulsuz yardımlardan, ücretli çalışma için teşvik edildikleri 'sorumluluklara' doğru yön değişikliği talebini öne çıkartmaktadır (Lewis, 2009: 8). Bu talep, ücretli çalışmaya katılmasına rağmen ev içi işleri aksatmayan 'güçlü kadın' imgesini öne çıkartarak özellikle kadınlar için kısmi zamanlı çalış-

manın yaygınlaştırılmasını beraberinde getirmiştir. Bu yeni istihdam politikasına göre bir yandan kamusal bakım hizmetlerinin eksikliğinde ve piyasalaştırılmış bakım hizmetlerine bütçe ayrılamaması nedeniyle ücretli çalışmadan kopmaların önüne geçilerek, kadın istihdam oranları istendiği gibi arttırılacak öte yandan büyük bir yük olan bakım işlerinin kadınlar tarafından yapılmaya devam edilmesi garantilenmiş olacaktır.

Türkiye’de bu politik tutumun bir yansıması olarak sosyal güvenlik sisteminde gerçekleştirilen düzenlemelerde kadının emek piyasasında yer aldığı varsayımı üzerinden kadınlar aleyhine sonuçlar doğuran soyut bir eşitlik ilkesi temel alınmıştır (Acar Savran, 2008). Bu süreçte bakım hizmetlerinin gerektirdiği sosyal bütçe de giderek kısıtlanmıştır. Buna koşut olarak bakım alanı daha fazla olarak piyasaya açılmış ve piyasalaştırılmış bakım hizmetlerine bütçe ayıramayan bireyler için bu gereksinimlerin ev içinde karşılanması bir zorunluluk halini almıştır.

Türkiye’de bakım hizmetlerinin ailenin temel sorumluluk alanları arasında tanımlanması geleneğinin sonucu olarak çocuk, yaşlı, engelli ya da hasta bireylerin bakımı için sunulan sınırlı kamusal hizmetlerin, alternatifsiz olarak aile içine devredilmesini teşvik eden uygulamalar, günümüzde yeni bir bakım politikası olarak servis edilmektedir. Nakdi yardım destekleriyle ailelere bırakılan bakım işlerinin, erkek ile kadın arasında eşit paylaşımıyla geleneksel toplumsal cinsiyet ilişkilerinde yaşanacak bir dönüşüm ise talep edilmemektedir.

Böylelikle geleneksel rolleri gereği ev içinde kendi sorumluluğuna bırakılan bakım işleri için verdiği yararlı emeğe rağmen, formel ücretli çalışmanın dışında kaldığı için yeni sosyal güvenlik sisteminde de sosyal ve ekonomik haklarla ilişkisi kısıtlanan kadınlar açısından bilindik bir tahakküm, yeni bir biçim almaktadır. Söz konusu tahakkümden beslenen ‘sözde sosyal’ hizmetler, Buğra (2013: 262) tarafından ifade edildiği üzere neoliberal küreselleşme ile muhafazakar liberalizmin uyum içinde iş gördüğü sosyal politika konjonktüründe üretilmektedir. Bu mevcut ekonomik politik durumda ortaya çıkan ürünün ise hak temelli olduğunu iddia etmek bütünüyle olanaksızdır. Daha ziyade hayırsever devletin lütfu olarak sunulan bu hizmetlerin, -ayni-nakdi- yardım¹ düzeyine indirgenmesi de bundan kaynaklanmaktadır.

Evde bakım uygulaması gibi hem sosyal hizmetleri hem de bakımı hak temelden koparan düzenlemeler de, bakım hizmetlerini ‘muhtaçlara yardım’ olarak gören nakdi yardımlarla sınırlamaktadır.²Bu bağlamda bakım gereksinimi olan kişilerin insansal olanaklarının geliştirilmesini amaçlayan sosyal hizmetlerin var-

1 Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2014) tarafından, GSYİH içindeki payı 2012 yılında %1,4 olarak gerçekleştiği belirtilen sosyal harcamaların en büyük payını, sosyal yardımlar oluşturmaktadır.

2 2014 bütçesi 17.024.807.000 TL olarak belirlenen Bakanlığın, gerçekleştirdiği sosyal yardım ve sosyal hizmet harcamaları içinde en büyük ikinci payı, yaklaşık 3500 milyon TL’lik yıllık tutarla evde bakım uygulaması almaktadır.

lığında söz edilemeyecektir. Bunun yanı sıra bakım verenler açısından sosyal ve ekonomik hakları sağlamayan bir bakım düzenlemesiyle, kamusal hizmet boşluğu doldurulmak istenmektedir. Böylece toplumsal cinsiyetli bir uygulama olan evde bakım, muhafazakar ideolojiyi kullanarak kadınları hane içinde bakım vermeye zorlamakta ve kadınların -eşitsiz koşulları görmezden gelen- sosyal güvenlik sisteminde yeni mağdurlar olarak yer almasını kaçınılmaz hale getirmektedir.

II. YÖNTEM

Örtük olarak toplumsal cinsiyet kabullerine dayanarak kadınları öncelikle hane içinde bakım rolleriyle sorumlu kılan evde bakım uygulamasının, kadınlar tarafından nasıl tanımlandığını ve deneyimlendiğini ortaya çıkartmayı amaçlayan bu çalışmanın alan araştırmasında, karma yöntem kullanılmıştır. Araştırma, Ankara ilinin evde bakım uygulamasından en çok yararlanan ilçesi olan Mamak'ta gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın niceliksel verileri 14 Mart-23 Ağustos 2013 tarihleri arasında, niteliksel verileri ise niceliksel boyutun son bir ayına koşut biçimde 22 Temmuz 2013-23 Ağustos 2013 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın niceliksel boyutunda örneklem, Mamak'ta evde bakım uygulamasından yararlanan toplam 2673 hane içinden sistematik örnekleme tekniğiyle, %95 güvenilirlik aralığında, 0.05 anlamlılık düzeyinde belirlenen hane sayısına, %20'lik cevapsızlık olasılığının eklenmesiyle 403 hane olarak saptanmıştır. Bu hanelerin 354'ünde evde bakım uygulaması kapsamında aile üyelerine bakım veren kadınlar ile görüşülmüştür. Niceliksel veriler, araştırmacı tarafından ICATUS, EUROSTAT ve TÜİK'in önerdiği günlük etkinlik sınıflandırmalarından yararlanılarak hazırlanan zaman kullanımı anketinin yanı sıra hanehalkı ve birey soru formlarıyla toplanmıştır.

Araştırmanın niteliksel boyutunda ise örneklem, zaman kullanımı araştırmasına katılan kadınlar arasından bazı ayırıcı sosyo-demografik faktörlerden yola çıkılarak amaçlı örnekleme tekniğiyle belirlenmiştir. Böylece evde bakım uygulaması kapsamında bakım veren 35 kadın ile yarı yapılandırılmış sorulardan oluşan derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Niceliksel verilerin analizi için Excel ve SPSS programları kullanılmıştır. Derinlemesine görüşmelerden elde edilen sesli ve yazılı niteliksel veriler ise NVivo programı kullanılarak analiz edilmiştir.

III. BULGULAR

Niceliksel araştırmaya dahil olan hanelerin tamamına yakınında (%96) bir engelli birey için, geriye kalan on dört hanede ise iki engelli birey için evde bakım uygulamasından yararlanılmaktadır. Uygulama kapsamında kadınlar en çok engelli çocukları için (%49,7), ardından sırasıyla eşleri (%18,1), anne/babaları (%11,6), eşlerinin anne/babaları (%11,3) ve kardeşleri için (%3,4) bakım ver-

mektedirler.³ Uygulama kapsamında aile üyelerine bakım veren ve yaşları yirmi ile yetmiş dokuz arasında değişen 354 kadının çoğu (%77,1) evli ve eşiyle birlikte yaşamaktadır.⁴ Bu kadınların yarısından fazlasının (%55,6) ilkokul mezuniyeti⁵ bulunmaktadır.

Bakım veren kadınların büyük çoğunluğu (%75,7) ev kadını olduğunu, dörtte birine yakını (%24,3) ise bir meslek sahibi olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte kadınların tamamına yakını (%97,2) ücretli çalışmaya katılmadığını belirtirken, yalnızca ikisi emekli olduğu için çalışmadığını ifade etmiştir. Bu sonuç, zaman kullanımı araştırmasında kadınların gün içinde ücretli çalışma için ayırdıkları 4 dakikalık zamanı açıklamaktadır.

Niteliksel araştırmaya katılan 35 kadından 28'i evli ve eşiyle birlikte yaşamakta, 4'ü boşanmış, 2'sinin eşi vefat etmiş ve 1'i ise bekdir. Kadınların 16'sı ilkokul mezunu, 7'si hiçbir okul bitirmemiş, 5'i lise, 4'ü ortaokul ve 3'ü yükseköğretim mezunudur. Bu kadınlardan 2'si kısmi zamanlı çalıştığını, 16'sı bakım vermeye başlamadan önce çalışan toplam 33 kadın ise halihazırda ücretli çalışmaya katılmadığını belirtmiştir.

Niteliksel araştırmaya katılan 35 kadından 33'ü bir engelli aile üyesine, 2'si ise iki engelli aile üyesine uygulama kapsamında bakım vermektedir. Bu kadınların birçoğu (18 kadın) çocuklarına, ardından sırasıyla 7'si anne/babasına, 4'ü eşinin anne/babasına, 3'ü eşine ve geri kalan 3'ü ise torununa, büyükannesine ve eşinin kardeşine bakmaktadır.

Cinsiyetçi işbölümünün varlığı ve uygulamanın toplumsal cinsiyet rollerinde herhangi bir dönüşüm gerçekleştirme hedefinin olmaması, evde bakım uygulaması kapsamında bakım gereksinimi bulunan hanelerde bakıcılar olarak kadınların varsayıldığını göstermektedir. Nitekim alan araştırmasına katılan 354 hanede bakım verenlerin tamamının kadın olması ve bu kadınların gün içinde ücretsiz ev içi işler için (ev işleri ve bakım işleri) toplam 17 saat 11 dakika zaman harcamaları, evde bakım uygulamasının, hane içinde kadın emeğini kullanmayı amaçladığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle araştırma sorularının yanıtının, uygulamanın odağında bakıcı olarak yer alan kadınların yaşamında aranması gerekliliği de daha net anlaşılmaktadır.

Araştırmanın bulguları, niteliksel verilerin analizi sonucu ulaşılan temalar altında tartışılmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak, uygulamanın bakım veren kadınlar tarafından nasıl tanımlandığı sorusuna getirilen yanıtlar üzerinde durulmaktadır. Böylece 'Evde Bakım Uygulamasının Bakım Veren Kadınlar Açısından

- 3 Kadınlar %5,9 oranında ise torunları, büyükanne/büyükbabaları, eşlerinin kardeşleri gibi diğer akrabalarına bakım vermektedirler.
- 4 Araştırmaya katılan diğer kadınların medeni durumu sırasıyla; %8,8 eşi vefat etmiş, %5,6 boşanmış, %5,4 bekar ve %3,1 evli fakat eşinden ayrı yaşamakta şeklinde değişmektedir.
- 5 Araştırmaya katılan diğer kadınların eğitim durumu sırasıyla; %23,8 hiçbir okul bitirmemiş, %10,5 ortaokul, %7,3 lise, %2,8 yükseköğretim şeklinde değişmektedir.

Anlamı' başlığı altında uygulamanın hak temelli bir sosyal hizmet uygulaması olup olmadığı tartışmaya açılmaktadır. İkinci olarak ise uygulamanın bakım veren kadınların koşulları üzerinde yarattığı etkileri aramaya yönelik sorunun yanıtlarına yer verilmektedir. Bu nedenle 'Evde Bakım Uygulamasının Bakım Veren Kadınların Yaşamına Yansımaları' başlığı altında evde bakım uygulamasının, aile üyesine bakım veren kadınların yaşamında mal olduğu yoksunluklar paylaşılmaktadır.

1. Evde Bakım Uygulamasının Bakım Veren Kadınlar Açısından Anlamı

Bir yandan toplumsal yarar sağlayan bir iş olması, diğer yandan bakım gereksinimi içindeki kişilerin eşit yurttaşlar olarak sosyal haklardan yararlanması ideali, bakımı, devletin temel sorumlulukları arasına yerleştirmektedir. Ancak son yıllarda bakım alanında öne çıkan bir uygulama olan evde bakım, gereksinim içindeki bireyin tüm bakım sorumluluklarını hane içine devretmektedir. Böylece bakımın temel sorumlusu olarak aileler işaret edilerek devletin bu alandaki sorumluluğu destek düzeyine indirgenmektedir. Ancak eşine bakım veren bir kadının aşağıda yer alan ifadesinden anlaşılacağı üzere, devletin bakım konusunda alması gereken sorumluluk, bakım veren kadınlar açısından da malumdur:

Yani bu paranın bize şöyle verildiğini düşünüyorum açıkçası, şu anda bu ülkede sekiz buçuk, dokuz milyona yakın engelli var. Bu engelli insanların dolaylı olarak devlete belirli bir maddi külfeti var. Bu maddiyatı, devlete olan külfeti azaltmak amacıyla, biz bakanlara maddi destek anlamında yardım ederek, bu külfeti düşürmek amaçlı olduğunu düşünüyorum. Devletin kendi, yaşlıya, engelliye bakımı azaltmak için bu parayı veriyor diye düşünüyorum ben. G15 (44 yaşında, eşine bakıyor).

Evde bakım uygulaması, bakım veren aile üyelerine emekleri karşılığında ekonomik ve sosyal haklar sağlamamaktadır. Bu nedenle bakım veren kadınlar evde bakım uygulamasını sosyal bir hizmet olarak değil, 'bakım ücreti' olarak tanımlamaktadır. Örneğin ilerleyen yaşına rağmen ağır engelli çocuğuna bakım vermek zorunda olan bir kadın, uygulamayı bu açıdan şu sözlerle değerlendirmektedir:

Bu hizmet değildir zaten, bi bakım parası, sadaka gibi bişey. Afedersin köpeğin önüne bi kuru kemik atarsın yer, gider ya, bize de öle bişey atıyolar, al naparsan yap, ne haliniz varsa görün... G14 (70 yaşında, çocuğuna bakıyor).

Uygulama kapsamında bakım ücreti, 30 Temmuz 2006 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 'Bakıma Muhtaç Özürlülerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik' hükümlerince verilmektedir. Yönetmeliğe göre yoksulluk ve ağır engellilik durumlarının belgelendirilmesinin ardından uygulamadan yararlanılıp yararlanılamayacağı, bakım hizmetleri değerlendirme heyeti tarafından engelli birey ve ailesi hakkında hazırlanan bakım raporuyla karara bağlanmaktadır. Bakım veren kadınlarla yapılan görüşmelerde, uygulamadan yararlanabilmek için tamamlanması gereken yasal prosedürlerin

uzunluğu, uygulamanın en sorunlu taraflarından birisi olarak vurgulanmıştır. Örneğin engelli eşine bakım veren bir kadın, başvuru sırasında yaşadığı zorluğu şu sözlerle anlatmaktadır:

Bizi çok uğraştırıyorlar, mecbur olmasam ehk derim yeter, gel git, gel git. İstemezdim de ne ediyim mecburum. Bu parayı alcaz diye kaç gün, kaç gün bi yağın keğat dolandırdık. G1 (54 yaşında, eşine bakıyor).

İlk başvuru sırasında ya da uygulamadan yararlanma süresini uzatmak için yeniden başvurulduğunda yaşananlar, evde bakım uygulamasının, yurttaşlık hakları gereği sunulan bir hizmet olarak kabul görmesini olanaksızlaştırmaktadır. Özellikle 30 Mart 2013 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanan ‘Özürüllük Ölçütü, Sınıflandırması ve Özürüllere Verilecek Sağlık Kurulu Raporları Hakkında Yönetmelik’e göre, özür oranının %50’den (60 yaş üzeri bireyler için %40’dan) yüksek olması gerekliliğine ek olarak, kişinin kendi yaşamsal etkinlerini, başkalarının yardımı olmaksızın yerine getiremeyeceğini gösterir ‘ağır engelli’ raporunun alınması sırasında çok büyük güçlüklerle karşılaşıldığı açıktır. Uygulama kapsamında çocuğuna bakım veren bir kadın, on sekiz yaşından küçük çocuklar için süreli rapor verilmesi ve bu sürenin uygulamada yaygın olarak iki yıla sınırlandırılması dolayısıyla yaşadığı zorluğu şöyle anlatmaktadır:

Bu parayı da almak için iki yılda bi rapor götürüyorum. Psikiyatri görüyo, nöroloji görüyo, ortopedi görüyo, böbreklerine bakıyorlar, raporlarını alıp tutup götürüyorum yine. Öyle kolay vermiyorlar yani, al bu senin hakkın sen de bu parayı al diye vermiyorlar, hak ettiğini kanıtlaman lazım. G13 (48 yaşında, çocuğuna bakıyor).

Ağır engelli bireyin bakım ihtiyaçlarının karşılanmasının oldukça maliyetli ve engellilere yönelik varolan pek çok hizmetin ücrete tabi olması ekonomik yoksunluk yaşanması riskini arttırmaktadır. Bu gerçekliğe rağmen engellilerin bakımı için sunulan evde bakım uygulaması yoksulluk koşuluna bağlanmıştır. 2007 yılında kabul edilen 5579 sayılı ‘Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun’un 2. maddesiyle değiştirilen ve 2828 sayılı SHÇEK Kanunu’na getirilen ek 7. maddeye göre; evde bakım uygulamasından yararlanılmasında, bakıma gereksinim duyan engelli bireyin ve onun bakmakla yükümlü olduğu kişilerin gelirleri toplamı esas alınmaktadır. Uygulamada bu koşulun, engelli bireyin bakmakla yükümlü olsun olmasın, hanede yaşayan tüm kişilere ve haneye giren toplam gelire genişletildiği görülmektedir. Annesine bakım veren bir kadın, derinlemesine görüşmelere katılan diğer pek çok kadın gibi uygulamayı yoksulluk şartı nedeniyle şöyle eleştirmektedir:

Bence tek şart ağır olması, bakıma muhtaç olması gerekiyo. Yok eve şu kadar girerse veririm, beş lira fazla girerse keserim, sanki çocuk aldatıyorlar. Vereceksen verirsin, vermiceksen de dersin ki, kardeşim yok size hizmet mizmet dersin... G18 (45 yaşında, annesine bakıyor).

2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu'nun ek 7. maddesine göre, "hane gelirinde, hane halkı gelir ölçütünü aşan değişikliğin tespit edilmesi halinde evde bakım ücreti ödemesinin durdurularak, değişikliğin meydana geldiği tarihten itibaren yasal faizi ile birlikte tahsil edileceği" belirtilmektedir. Kayınvalidesine bakım veren bir kadın, yoksulluk koşulunun aşılmasına rağmen bildirilmemesi halinde, yapılan ödemenin yasal faiziyle birlikte geri ödenmesi düzenlemesinin yarattığı endişeyi şöyle ifade etmektedir:

Zaten memur giderken söyledi, ilk başvurduğumuzda maaşını farklı alıyosan, bir yerden para gelirse sana dedi, onun için bize başvurucan dedi. Vurmazsan dedi, biz size ceza vericez. Onlar bizi mahkemeye verirlerse, onlara geri para ödicekmiz. G9 (43 yaşında, kayınvalidesine bakıyor).

Ekonomik yoksunluk koşulu, uygulamanın engellilere yönelik hak temelli, kapsayıcı bir hizmet olmasını imkansızlaştırmaktadır. Ancak bu koşul aynı zamanda hane üyelerinin, bilhassa bakım veren kişinin işgücüne katılımını engellemektedir. Bununla birlikte söz konusu koşul, kimi durumlarda yararlanıcıların önceden hak ettikleri farklı sosyal yardımların kesilmesine de neden olmaktadır. Engelli iki çocuğuna bakım veren bir kadın, ekonomik yoksunluk koşulunun yaşamına yansımalarını şöyle anlatmaktadır:

Devlet bu maaşı veriyο diyo ki başka işin olmasın, ee napalım o zaman biz, hırsızlık mı yapalım. Bak bu hanede biz dört kişi yaşıyoruz, bi de annem beş. Neymiş elli lira fazla diye keseceklermiş. Annem de bizle kalıyo kışları, ikametini de buraya aldık da kesmediler. Ama bu sefer ne oldu annem yaşlılık maaşı alıyordu onu kesmişler, şimdi çocuğın aldığı üç aydan üç aya onu anne me veriyorum, annemin hiç bişeyi yok ki, yaşlı bi kadın, bu yaptıkları sence insanlık mı? G12 (55 yaşında, çocuklarına bakıyor).

Bakım veren kadınların değerlendirmeleri evde bakım uygulamasının, sosyal haklar kapsamında sunulan bir sosyal hizmet uygulaması olarak deneyimlenmediğini göstermektedir. Başvuru sırasında, ağır engel durumunun belgelendirilmesi zorunluluğunun yanında ekonomik yoksunluk koşulunun da aranması, bu hanelerde yoksulluğun ağır biçimde yaşanmaya devam etmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte ekonomik yoksunluk koşulu, hak sahipleri olarak tüm engelli bireyler için uygulamadan yararlanılmasını olanaksızlaştırmaktadır. Bu durum bakım veren kadınlar tarafından, evde bakım uygulamasının niçin sosyal olmayan, nakdi bir yardım olarak tanımlandığını da daha anlaşılır kılmaktadır.

2. Evde Bakım Uygulamasının Bakım Veren

Kadınların Yaşamına Yansımaları

Evde bakım uygulaması, kendi doğaları gereği ve sevgi karşılığında bakımı üstlenecekleri varsayımıyla kadınları, geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle sınırlamaktadır. Bu nedenle bakım alanında nakdi yardımlara indirgenen sosyal hizmetlerin bir örneği olarak uygulamanın, sözde özneler olarak kadınları işaret etmekle birlikte, onların eşitsiz koşullarında ve yaşam pratiklerinde kalıcı bir dönüşüm

yaratma hedefini taşıdığı söylenemez. Derinlemesine görüşmelere katılan annesine bakım veren, kırk yaşındaki bir kadın (G28), evde bakım uygulamasından yararlanmanın kendisini güçlü kılmadığını “...güçlendirdiğini de düşünmüyorum, emeğimin karşılığı olduğunu da düşünmüyorum” diyerek ifade etmektedir.

Evde bakım uygulamasının, güçlenmenin tam aksine, bakım yükü nedeniyle kadınların insansal olanaklarını gerçekleştirecek ve geliştirecek bir yaşamı sürdürmelerini imkansız kılan bir etkisi bulunmaktadır. Zira uygulama, ağır bakım işleri nedeniyle yaşanan güçlükleri ortadan kaldırılmak yerine bunları, bakım veren kişiler için süregelen hale getirmektedir. Uygulama kapsamında bakım veren kadınların kendi kişisel bakım, ilgi ve gelişim etkinlikleri için gün içinde ayırdıkları 6 saat 45 dakikalık zaman dilimi, Türkiye genelinde kadınların bu etkinlikler için 15 saat 47 dakika ayırdığı sonucuna ulaşılan TÜİK (2006) zaman kullanımı araştırmasıyla karşılaştırıldığında, evde bakım uygulamasından yararlanan hanelerde bakım veren kadınlar aleyhine şekillenen somut durum daha net görünmektedir. Kadınların ağır bakım yükü nedeniyle en başta zaman yoksunluğu olmak üzere maruz kaldıkları çoklu yoksunluklar, evde bakım uygulamasının kadının yaşamı üzerindeki olumsuz etkisini kanıtlar niteliktedir.

Evde bakım uygulamasından yararlanan hanelerde bakım veren kadınlar bakım işleri için günde toplam 11 saat 12 dakika zaman harcamaktadırlar. Kadınlar, 8 saat 11 dakikasını⁶ evde bakım uygulamasından yararlanan engelli birey için ayırdıkları bu zaman dilimi içinde fiziksel ve duygusal tüm bakım işlerini paylaşsınız ve desteksiz üstlenmek zorunda bırakılmaktadırlar. Bakım veren kadının aldığı sınırlı enformel desteğin kaynağını çoğunlukla aile içindeki kadın akrabalar oluşturmaktadır. Derinlemesine görüşmelere katılan elli bir yaşındaki bir kadın (G34), eşinin bakımı için kızından aldığı geçici desteğin dışında yaşadığı yoksunluğu; “genelde nerde olursa olsun kızımı çağırıyorum, haa kızım çalışmaya başladığında ne yapacağım, her türlü desteksizim...” diyerek anlatmaktadır.

Hane içinde destek talebinin yöneldiği ancak çoğunlukla karşılıksız bırakıldığı bir başka adres ise erkeklerdir. Cinsiyetçi işbölümünün rol paylaşımına sırtını dayayan erkekler acil durumlarda ortaya çıkan bakım desteğini vermekten dahi kaçınılmaktadırlar. Uygulamadan ağır engelli çocuğu için yararlanan kırk dört yaşındaki bir kadın (G11), bakım işlerinde eşinden hiçbir destek göremediğini; “kendindeki insan anlamazsa seni, ben dışarıdaki insandan ne bekleyebilirim ki yani ama anlamıyo (eşini kastediyor), diyo ki nasılsa bu buna bakıyo diyo, mağdur da etmediğimi biliyo, yapmıyor” şeklinde özetlemektedir.

Uygulamanın şartları arasında yer alan, “yedi gün yirmi dört saat tüm ihtiyaçlarının en az sekiz saat bir arada bulunarak karşılanması” gerekliliği kadınların hareket olanaklarını tümüyle ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle evde bakımdan yararlanan hanelerde kadınlar açısından ‘açık hapisane’ye dönüşen ev, kadınların arzu etmedikleri bir hayata mahkum oldukları ama içinde ‘kendine ait bir

6 Kadınlar, toplam bakım zamanı olan 11 saat 12 dakikanın 2 saatini çocuk bakımına, 1 saat 1 dakikasını ise yetişkin aile üyesinin bakımına ayırmaktadırlar.

oda'larının olmadığı tek yaşam mekanı haline gelmektedir. Bu yoksunluk biçimi, zaman kullanımı araştırması sonuçlarında da ortaya çıkmaktadır. Zira kadınlar, gün içinde çocukların, yetişkinlerin ve engelli bireylerin gittikleri yerlere eşlik etmek için 1 saat 14 dakika, alışveriş yapmak için 34 dakika ayırmakta, bunun dışında ise ev dışı etkinliklere katılamamaktadırlar. Kadınların ev dışına çıkışları daha ziyade acil durumlarda veya bakım ve ev işleriyle ilgili gereksinmeler dolayısıyla gerçekleşmektedir. Torununa bakan bir kadın hareket yoksunluğunu ve ev ile olan ilişkisini şöyle anlatmaktadır:

On senedir evdeyiz, inan ki komşu ziyaretimiz yok, bırak dışarı çıkmayı. Hiç bi yere gidemiyom, aa şurda karşı komşu olsun, üst komşu olsun bir yere çıkmıyom. On senedir böyle evde hapisim. On senedir bi adam evde hapis olur mu, alfan küflen yine çıkardım. G17 (64 yaşında, torununa bakıyor).

Görüşme gerçekleştirilen ve uygulama kapsamında çocuğuna bakan otuz beş yaşındaki bir kadının (G30); *“en basitinden mesela kendinin bi yerinde bişey olsa hastaneye gitmeyi bile erteliyosun, daha büyük bişey olmasına bırakıyosun”* diyerek belirttiği gibi hareket yoksunluğu, yaşanan sağlık sorunlarının mümkün olduğunca ertelenmesine de neden olmaktadır. Bununla birlikte uygulamadan çocuğu için yararlanan kırk dokuz yaşındaki bir kadın (G10), hane içinde ağır bir iş yüküne dönüşen bakım nedeniyle ruhsal, bedensel ve sosyal sağlığını kaybettiğini; *“hemi bedensel hem fiziksel hem psikolojik, ne bileyim, nasıl anlatayım. Kalmadı bende artık güç, tükendim, hastalıklı oldum”* diyerek ifade etmektedir.

394 | Evde bakım uygulaması kapsamında bakım veren kadınların yaşadığı en çarpıcı yoksunluk türlerinden birini uyku yoksunluğu oluşturmaktadır. Gerçekleştirilen zaman kullanımı araştırması sonuçlarına¹ göre, bakım veren kadınlar bir günde uyku için yalnızca 3 saat 41 dakika zaman ayırabilmektedir. Bu durum kadınların uyku süre ve düzenlerinin, bakım verdikleri kişinin ihtiyaçlarının karşılanması gerekliliğine bağlı şekillenmesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin annesine bakım veren otuz üç yaşındaki bir kadın (G26), yaşadığı bu yoksunluğu; *“Geceleri uyumamak zorundayım yani benim uykum en fazla, on beş yirmi dakikalık periyotlar şeklinde oluyo. Hastanın durumunun ne olacağı belli değil çünkü, her an gözün açık olmalı, her an ona bakacaksın”* diyerek anlatmaktadır.

Zaman kullanımı araştırması sonuçlarına göre, sosyal yaşam etkinliklerine katılmak için kadınlar 29 dakika zaman ayırmaktadırlar. Türkiye genelinde kadınlar için bu süre 1 saat 57 dakikadır (TÜİK, 2006). Bu iki zaman kullanımı arasındaki farkı, derinlemesine görüşmeler sırasında kadınlardan birinin (G19); *“Hiç bi kere kendine özeline yok, zamanın yok, hiç bi kendine göre şeyin yok yani”* şeklinde ifade ettiği üzere evde bakım uygulamasından yararlanan hanelerde kadının, bakım yükü nedeniyle sosyal yaşama dahil olma olanaklarının ortadan kalkmasından kaynaklanmaktadır.

Bakım veren kadınların değerlendirmelerinden yola çıkarak, evde bakım uygulamasının kadınların yaşamları üzerinde olumlu hiçbir etkiye sahip olmadığı gibi, pek çok yoksunluk biçiminin yaşanmasına neden olduğunu söylemek müm-

kündür. Formel bir destek ağı olmaksızın düzenlenen uygulama, kadınları, bakım işlerini bütünüyle yalnız gerçekleştirmeye zorlamaktadır. Bu haliyle ağır çalışma koşullarına benzer koşullarda deneyimlenen evde bakım uygulaması, bakım veren kadınların çoklu sağlık sorunu yaşamalarına, tüm yaşamlarının yabancılaştıkları evleri ile sınırlanmasına, özel ve sosyal yaşama katılım olanaklarının ortadan kalmasına ve kadınların uyku yoksunluğu yaşamalarına neden olmaktadır.

SONUÇ

Türkiye’de hak temelli olmaktan çıkartılan sosyal hizmet alanlarından birini oluşturan bakım hizmetleri, bakıma ihtiyaç duyanlar kadar bakım verenlerin de yaşamlarını bütünüyle etkilemektedir. Kadın aleyhine şekillenen toplumsal cinsiyet ilişkilerinin egemen olduğu koşullarda üretilen, bakım işlerinden kadının sorumlu olduğuna ilişkin varsayım, yaşamları etkilenen grubun da çoğunlukla kadınlar olması sonucunu ortaya çıkartmaktadır. Kadınların bakım verenler olduğu kabulüyle pratiğe aktarılan politika uygulamaları da kadınların bu dezavantajlı koşullarını tersine çevirecek bir etkiye sahip olmadığı gibi, toplumsal cinsiyet rollerinin sürdürülmesine ve kadınların üzerindeki iş yüklerinin sabitlenmesine yol açmaktadır.

Nakdi yardım olarak özetlenebilecek evde bakım uygulamasından yararlanan hanelerde bakım veren kadınlarla gerçekleştirilen bu araştırmanın sonuçları da söz konusu uygulamanın, kadınları bakım verenler olarak hedeflediğini göstermektedir. Araştırmayla ayrıca kadınların uygulama dolayısıyla güçlenmedikleri, bağımlı kılındıkları eşitsiz toplumsal cinsiyet ilişkilerinin aynıyle devam ettiği ortaya çıkartılmıştır.

Evde bakım uygulamasıyla hane içine devredilen bakımın, bakıcı olarak yalnızca kadını işaret etmesi kadınları, yalnızlaştıran ve üzerlerindeki iş yükünü arttıran boyutlarda bir destek yoksunluğu yaşamalarına yol açmaktadır. Bununla birlikte tüm öncelikleri evde gerçekleştirdikleri bakım işlerine dönüşen kadınların hareket serbestisinin bütünüyle ortadan kalktığı da görülmektedir. Kadınlar tüm bakım işlerini, çoğu zaman ruhsal, bedensel ve sosyal sağlıklarının bozulmasına rağmen gerçekleştirmekte, özel ve sosyal yaşam olanaklarından ise bütünüyle yoksun kalmaktadırlar.

Uygulamadan yararlanabilme koşulları arasında yer alan ekonomik yoksunluk şartı, ağır bakım ihtiyacı nedeniyle yaşanabilecek yoksunlukların hafifletilmesinin amaçlanmadığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle evde bakım uygulamasının, sosyal bir yardım olarak dahi tanımlanması mümkün değildir. Zira bakım veren kadınlar, evde bakımı hak ettikleri için ulaştıkları devletin sosyal bir hizmeti olarak değil, hak etmek için uğraştıkları bir nakdi yardım olarak deneyimlemektedirler. Bu nedenle uygulama engelli bireylerin bakımında sosyal devletin varlığını hissettiren, sosyal adaletin sağlanmasını amaçlayan ve bu doğrultuda temel bir hak olan bakım ile sosyal haklar kapsamında yer alan sosyal hizmetlerin ilgisinin doğru biçimde kurulduğu bir sosyal politika uygulaması da değildir.

Bakım alanında bu anlayışın yerini, hizmetlerin bakıma gereksinim duyan kişinin insansal olanaklarını gerçekleştirebilmesini ve geliştirebilmesini amaç edinirken, bakım verenleri bakım yükü nedeniyle yoksunlaştırmayacak ve bütün ihtiyaç sahiplerini kapsayacak hak temelli, toplumsal cinsiyet körü olmayan hizmetler olarak düzenlenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar Savran, Gülnur (2008) “Sosyal Güvenlik Reformu Karşısında Feminist Politika”, *BİA Haber Merkezi*, 4 Ocak (<http://www.bianet.org/bianet/toplumsal-cinsiyet/103960-sosyal-guvenlik-reformu-karsisinda-feminist-politika>, Erişim Tarihi: 12.03.2012).
- Buğra, Ayşe (2013) *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Frericks, Patricia, Jensen, Per, H. ve Pfau-Effinger, Birgit (2014) “Social Rights and Employment Rights Related to Family Care: Family Care Regimes in Europe”, *Journal of Aging Studies*, (29).
- Gardiner, Jean (2000) “Domestic Labour Revisited: A Feminist Critique of Marxist Economisc”, Susan Himmelweit (Der.). *Inside the Household From Labour to Care* içinde, London: Macmillan.
- Hartmann, Heide (2008) *Marksizm’le Feminizm’in Mutsuz Evliliği*, İstanbul: Yordam Kitap, (çev. Gülşad Aygen).
- Kuçuradi, İoanna (2007) *İnsan Hakları Kavramları ve Sorunları*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Lewis, Jane (2009) *Work-Family Balance, Gender and Policy*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Marx, Karl (2003) *Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili*, İstanbul: Eriş Yayınları, (çev. Alaattin Bilgi).
- Tepe, Harun (2009) “Sosyal Haklar ve İnsan Hakları: Sosyal ve Ekonomik Haklar Olmadan İnsan Hakları Korunabilir mi?”, *I. Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu*, (<http://www.sosyalhaklar.net/2009/bildiri/tepe.pdf>, Erişim Tarihi: 13.04.2013).
- Thompson, Neil (2006) *Anti-Discriminatory Practice*, New York: Palgrave Macmillan.
- TÜİK (2006) *Zaman Kullanımı İstatistikleri*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

1 Evde Bakım Veren Kadınların Zaman Kullanımları

	(Saat)
Engelli bireyin bakımı	8:11
Çocuk bakımı	2:00
Yetişkin bakımı	1:01
Uyku	3:41
Sosyal yaşam	0:29